

ПЕРЕХІД ВІД ТОТАЛІТАРИЗМУ ДО ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Міжнародні організації відзначають, що процес побудови правової демократичної держави йде в Україні надто повільно. Парламентська Асамблея Ради Європи стверджує, що влада в нашій державі мало піклується про те, щоб у суспільстві запанувало верховенство закону, щоб права особи були надійно захищені, а державні засоби інформації були нейтральними та не використовувалися владою з метою подовження своїх повноважень [1, с.10]. Що ж чекає на нашу державу найближчим часом і в якому суспільстві ми живемо? Як можна назвати політичний режим, що утвердився чи утверджується в Україні?

Одні автори стверджують, що в Україні донедавна домінував анархічно-охлократичний режим, свідченням чого є протидія наведенню елементарного порядку в усіх сферах та на всіх рівнях суспільного життя і «розквіт» криміналітету. В анархії була зацікавлена сама влада, яка «живе за рахунок розпаду» і не думала про завтрашній день [2].

На думку інших, пояснити владні відносини в Україні можна тільки за допомогою концепції «неототалітаризму», який встановився в ній після отримання незалежності. В.Полохало, який уже протягом кількох років відстоює такий погляд, вважає, що завдання дослідників постсоціалізму полягає у відповіді на два питання: «Чи можемо ми, осмислюючи факти, реальний перебіг подій, констатувати наявність бодай яких-небудь сформованих рис постсоціалістичного суспільства; чи можна теоретично вирізнити притаманні цьому розвиткові основні ознаки й особливості стосовно тих чи інших пострадянських країн, і, отже, чи слушно говорити про вже відносно визначені та закріплені риси постсоціалізму, що відрізняються одна від одної? Чи навпаки, як стверджують деякі автори, ми й досі маємо справу з так званим перехідним періодом, – невиразним за змістом і непредбачуваним за політичними наслідками?» [3, с.12].

Позитивна відповідь на перше запитання і негативна на друге – єдино правильний, на думку дослідника, підхід, що забезпечить «теоретичний прорив» в осмисленні постсоціалістичної дійсності.

Головні аргументи на користь такого підходу – наявність типових рис, які притаманні сучасним пострадянським суспільствам і загалом свідчать, що, йдучи нібито шляхом демократизації, ці суспільства так і не змогли повністю подолати домінування в політиці й економіці номенклатурно-корпоративних планів, забезпечити відповідальність урядів перед громадянами, гарантувати права і свободи особи.

Коли заходить мова про найзагальніше визначення сутності еволюції державного ладу сучасної України, найчастіше використовують тезу про перехід від тоталітаризму до демократії. Такий підхід уявляється практично неспростовним і водночас вочевидь недостатнім з наукової точки зору. Адже за умови, що ми беремо за відправну точку відліку тоталітаризм, а за кінцеву – демократію, буде охоплена лише одна (хоч і дуже суттєва) риса трансформації державного устрою України, а саме: державний режим. І

демократія, і тоталітаризм є «чистими» різновидами державного режиму і не можуть вважатися категоріями, достатніми для описання еволюції державного устрою в цілому.

Проте акцентування уваги на пріоритетності саме такого розуміння трансформації державного устрою в Україні, яке знаходить вияв і у наукових працях, і у висловлюваннях політиків, державних діячів, свідчить про неабияке значення зміни державного режиму, який багато в чому визначає й зовнішні риси нового державного ладу України [4, с.17].

Водночас, як це не парадоксально, від констатації факту переходу України від тоталітаризму до демократії вітчизняна юридична наука не зробила жодного кроку на шляху глибокого осмислення сутності транзитного стану у відносинах держави і суспільства. Насправді, в рамках транзитології – галузі порівняльної політології, що займається вивченням переходів (успішних і невдалих; завершених, і таких, що лише починаються), досліджено і зроблено чимало методологічних узагальнень і фактичних даних про різноманітні типи переходів, про те, коли вони досягають успіху, а коли – ні, на наш погляд, було б не виправданим проігнорувати весь цей теоретичний багаж і не використати його для прогнозування можливих політичних наслідків трансформаційного процесу в Україні.

Із думкою про те, що демократія в Україні тільки проголошена, але на практиці її інститути використовуються владною верхівкою для прикриття своєї сваволі, в деякій мірі можна погодитись. Однак, погоджуючись, слід висловити й низку застережень, які були досліджені в теорії суспільної трансформації та переходу до демократії, і про які у нас, на жаль, небагато написано. Саме тому необхідно розглянути основні моменти цієї теорії, а в їх світлі – і деякі аспекти формування нового політичного режиму в Україні.

Аксіомою є те, що Україна – постсоціалістична держава. Усі постсоціалістичні суспільства перебувають на різних стадіях постсоціалістичної трансформації, інакше ми не говорили б про глибину та енергійність реформ як основних чинників, які створюють відмінні умови життя громадян у країнах, що вийшли з однієї правової системи. Однак постсоціалізм – не постіндустріалізм. Він не є «вища стадія» і не «новий ступінь розвитку» того режиму, що існував раніше. Трансформація відбувається у вигляді відступу від раніше сконструйованої системи і спробі «на руїнах старого побудувати новий світ».

У цілому трансформація постсоціалістичних суспільств може бути вписана в рамки ширших концепцій розвитку та модернізації. Проте її співвідношення з останньою категорією є суперечливим, і одне поняття не замінює інше. «Модернізація» (у перекладі – «осучаснення») – широка філософсько-соціологічна категорія, що вживається для визначення процесу набуття суспільствами – спочатку передовими, котрі йшли попереду інших країн у технологічному, економічному і соціально-політичному, а потім і більшістю інших – тих рис, які прийнято вважати ознаками сучасної цивілізації.

Зрештою, тоталітаризм і авторитаризм також є породженням модернізму. Вони виникли внаслідок прагнення деяких країн наздогнати прогаїне іншим способом. Інша справа, чи зможуть вони досягнути поставленої мети.

У новітній політичній теорії тоталітаризм визначається як такий тип політичного режиму, політичної та суспільної системи, якому внутрішньо притаманний всеохоплюючий (тотальний) контроль з боку влади над суспільством і особою. При цьому увага акцентується, як правило, на ролі ідеології (есхатологічної й телеологічної за своєю орієнтацією та революційної за змістом), яку правляча еліта силоміць нав'язує населенню як «єдино правильне вчення», а також – на репресіях або загрозі їх застосування, що й робить можливим панування влади над індивідом, над суспільством.

Існують й інші політологічні підходи до визначення поняття тоталітаризму, є різні його теоретичні моделі. Не вдаючись до докладного їх аналізу, зазначимо все ж таки їх загальний найсуттєвіший недолік – тяжіння до певної формалізованості. Переважно розглядаються зовнішні прикмети й атрибути тоталітаризму (зокрема, відсутність політичних прав і свобод), а також інструментарій, форми та механізми тотального контролю над суспільством.

Соціалістичний тоталітаризм був спробою модернізувати державу на підставі надраціоналістичної концепції, яка на практиці обернулася крайнім ірраціоналізмом. Він створив – це тепер уже всім видно – нежиттєздатну економічну систему і сформував безпорадну та безініціативну людину. Отже, жертви, принесені заради майбутнього процвітання в умовах «повної справедливості», виявились марними. Єдине, чого варто було б не втрачати з досягнень тієї епохи, – це освіта й наука. Але вони розвинулись на фундаменті, що зігнув, а отже, потребують докорінної реорганізації. Найтяжчий «спадок» репресивних режимів – утрата людьми трудової етики, віри в свої сили й відповідальності, занедбання цінностей загальнолюдської моралі.

Тоталітарний шлях модернізації завів у нікуди, і суспільствам, які йшли ним, потрібно повертатись до вихідних позицій і починати модернізацію спочатку: чи то повторюючи шлях розвинених країн Заходу, чи то шукаючи якогось іншого, «третього» шляху. В Україні немало тих, хто думає, що вже цей шлях знайдено (взяти хоча б проекти народного депутата М. Павловського). Однак небезпідставною є й інша думка: успіхи Польщі чи Естонії у постсоціалістичній трансформації визначаються насамперед тим, що, не шукаючи «третього» шляху, вони зробили рішучі й послідовні кроки від соціалізму до демократії.

Відмінності у темпах перетворень, а отже, і в тривалості основних фаз постсоціалістичної трансформації в окремих країнах обумовлені ступенем підготовленості суспільства до політичних, економічних та ідеологічних змін. Зокрема, слід брати до уваги тривалість постсоціалістичного режиму і ступінь ліквідації усіх проявів приватної власності та громадянського суспільства, фінансово-економічне становище країни, доступність ресурсів, характер взаємин із міжнародним співтовариством, рівень політичного та економічного лібералізму, гостроту і складність додаткових проблем, які доводиться вирішувати в період трансформації (як наприклад, усунення проблем після аварії на Чорнобильській АЕС в Україні).

Як вже було зазначено, перехід до демократії від тоталітарного суспільства передбачає надзвичайно глибокі перетворення, вимагаючи заміни

не лише політичних інститутів, а й усього суспільного ладу, включаючи економічну систему. Це – об'єктивно надскладне завдання, особливо в умовах глибокої системної кризи, яку переживають перехідні суспільства. Полегшити справу може лише те, що суспільний лад, до якого повертаються, ще зберігся в пам'яті старшого покоління як відомий і бажаний взірць суспільної практики. В Україні, окрім західних областей, майже повністю було стерто уявлення про «несоціалістичний» спосіб життя, знищено приватну власність і приватну ініціативу. Не дивно, що економічні успіхи сьогодні майже повністю залежать від уряду і даються йому дуже важко – не лише з суб'єктивних, а й з об'єктивних причин. Але ж саме ці успіхи є одним із найсуттєвіших факторів легітимізації нової правлячої еліти. Отже, низький економічний рівень дуже ускладнює процес демократичної стабілізації.

Суб'єктивні причини, пов'язані з неадекватною, нереконструктивною поведінкою правлячої еліти, в Україні обумовлені тим, що перехід відбувається шляхом «вростання» старих еліт у нові відносини, невирішеністю проблем передачі влади (хоч би тимчасової) в руки нової еліти, яка зрушила б справу реформування економіки та закріпила політичні здобутки. Крім того, значна частина комуністичної еліти завжди відзначалася високим ступенем відданості старому режиму і зберегла його дотепер (часом маскуючи свої переконання з корисливих міркувань). Вона не зацікавлена у радикальних змінах, тому суспільна трансформація в Україні носить суперечливий, непослідовний характер, і поки що, на жаль, зберігається можливість зворотного руху. У політичному спектрі це знаходить відображення у відносно великому впливі так званих «лівих сил», які виступають проти ринкових і демократичних реформ, мріючи про відновлення своєї влади над суспільством [5].

Тип переходу був обумовлений перебігом подій, які передували створенню української держави, та порівняною малочисельністю нової еліти в особі національно-патріотичних сил, недостатньою їй підтримкою з боку суспільства. Відчутну роль відіграв і зовнішній чинник: політика союзного центру щодо України.

Україна запізнилася з реформами на старті і, як наслідок, опинилася в невідповідному становищі в конкуренції з іншими постсоціалістичними державами. І дотепер колишня метрополія продовжує проявляти пильну увагу до всіх помилок і невдач українського керівництва та намагається використати їх (спираючись на проросійські сили в Україні) для того, щоб зробити Україну більш поступливою щодо претензій Росії на роль «консолідуючої сили» на так званому євразійському просторі, ослабити легітимність теперішньої влади в Україні і, врешті-решт, схилити українське суспільство до об'єднання з Росією у межах нового «слов'янського» чи якогось іншого союзу. Це означає, що значну частину енергії молода держава має витратити на самозбереження, а її політичні діячі мусять проявляти обережність, щоб не провокувати антидержавницькі сили.

З означених вище причин розмежування політичних сил у державі є багатовимірним: країна поділена і за етнічними, регіонально-культурними,

мовними ознаками; істотними є відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях різних політичних сил і регіонів. Наслідком є слабка і нестабільна партійна система, що не сприяє підвищенню авторитетності демократичного врядування.

Все ще спостерігається вплив тоталітарної політичної культури на значну частину населення в політичній свідомості принципів егалітаризму і етатизму. Повільні темпи економічних перетворень і зниження рівня життя переважної більшості громадян, як наслідок охарактеризованих вище чинників, що далі, то більше породжують відчуженість громадян від влади, спонукають їх ставити питання: «Чи такої незалежної держави ми хотіли?» – і проявляти негативне ставлення до демократії та ринкових реформ у тому вигляді, в якому вони здійснюються.

До соціально-психологічних чинників слід віднести, очевидно, й те, що політичне, економічне і соціокультурне життя українського суспільства несе на собі помітні відгуки не тільки тоталітаризму, а й колишнього напівколоніального статусу України. Частині українців притаманне почуття меншовартості, у той час як почуття національної гідності, вєвненості у своїх силах розвинено значно менше. Процес національної консолідації ще не завершений, а національна єдність, хоч й була підтверджена референдумом 1991 року, в екстремальних умовах кризи є під знаком питання. Р.Дарендорф ще в 1989 р. зазначав: «Доводиться робити висновок, хоч як це не сумно: чим країна однорідніша, тим більший шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам із складним етнічним, або якимось іншим складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами цілісності і підтримки законності та порядку» [2, с.70].

Всі розглянуті тут об'єктивні і суб'єктивні чинники ускладнюють перехід України до демократії, перешкоджають створенню у нашій державі політично спроможного і економічно розвиненого суспільства. Перехідній політичній системі України притаманні, поряд із демократичними ознаками, риси, що властиві олігархічним і охлократичним режимам. Це – вплив номенклатури, яка, об'єднуючись в клани, є схильною до корупції і байдужою до суспільних інтересів; збереження командно-адміністративних методів управління; рекрутування частини правлячої еліти з маргінальних прошарків колишньої номенклатури. Значна її частина вийшла навіть не з «другого чи третього ешелону партноменклатури». Тепер ці люди домагаються швидкого підвищення свого соціального статусу і матеріального благополуччя, не хтуючи жодними способами. Із цим пов'язана некомпетентність владних структур, неповага до закону, надзвичайно повільне формування інститутів громадянського суспільства. Крім того, існують і перешкоди культурно-психологічного плану, які теж не дозволяють діяти системі стримувань і противаг у політичній системі; остаточно так і не були сформовані правляча більшість та опозиція, що мало б стати інструментом контролю за прийняттям державних рішень та діяльністю інститутів.

Отже, як і багато інших постсоціалістичних країн, Україна належить до перехідних суспільств із неконсолідованою, нестійкою, або, як висловлюються Г.О'Доннел та Ф.С. Шміттер, непевною демократією, де старий

політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним чи навіть цілком сформованим інституціонально. Висловившись на користь демократичних перетворень, Україна не довела поки що своєї спроможності їх успішно завершити.

Однією з найголовніших рис сучасного стану українського суспільства є те, що Україна виконала завдання лише перших двох стадій переходу і «застрягла» на третій, бо не змогла вирішити проблему переходу влади до нової політичної еліти. З об'єктивних і суб'єктивних причин наша країна істотно відстає також у проведенні ринкових економічних реформ. І саме у цій сфері приховані потенційні загрози українській демократії. Бо хоч перехід як неревольюційний спосіб трансформації передбачає значну міру плавності, поступовості суспільних змін, проте як «стратегічна реформа» він повинен відбуватися достатньо енергійно.

Це, однак, не означає, що українське суспільство не є перехідним до демократії, що в ньому нібито вже сформувався цілісний неототалітарний режим. Незважаючи на труднощі, непослідовність і повільність реформ, Україна не тільки задекларувала свій намір побудувати демократичне суспільство. Вона приступила до практичного втілення цього наміру в життя, подолавши декілька гострих політичних криз шляхом досягнення компромісів і взаємних поступок супротивних сторін; прийнявши нову демократичну конституцію; удосконалюючи виборче законодавство та зміцнюючи багатопартійну систему. На демократичних засадах сформовані вищі органи державної влади, здійснюється розмежування повноважень законодавчої, виконавчої і судової влади, виробляються і законодавчо закріплюються механізми їх взаємного контролю, стримувань і противаг. Україна досягла мирного врегулювання міжетнічних суперечностей та не допустила сепаратизму. Все це говорить про те, що поняття демократії (чи скоріше демократизації) має пряме відношення при характеристиці української дійсності, хоча функціонування новостворених демократичних інститутів ще й не є достатньо ефективним.

Список літератури: 1. Марциновський А. Останнє попередження Ради Європи?// Голос України. 1998. 4 грудня. 2. Дарендорф Р. Дорога к свободе. Демократизация и ее проблемы в Восточной Европе// Вопросы философии. 1990. №9. 3. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії // Політична думка. 1998. №2. 4. Линецький С. Теоретичні підходи до визначення та еволюції української моделі державного режиму//Право України. 1999. № 7. 5. Бутейко А. Без ілюзій// Голос України. 1995. 4 жовтня.

Надійшла до редколегії 04.07.05

Л.В. Гузь

ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Виборче право – одна з тих наукових проблем, якій сьогодні приділяється окрема увага політологів та правознавців. Це пояснюється соціальною цінністю виборчого права як сфери, де громадяни можуть висловити свою політичну волю, беручи участь у виборах безпосередньо.